

Стопански системи – възникване и история

Погледът върху възникването, историята и характера на стопанските системи, от които е произлязла днешната икономическа система, позволява да се разберат последните промени и да се погледнат съвременните икономически отношения в перспектива. За историческата наука промените в стопанските системи не са изненада. Те винаги са били в състояние на еволюция.

Само преди десет века в Европа не съществува това, което днес наричаме национални държави. Не съществува и силна централизирана власт с утвърдена правна система, въпреки че е съществувала силна религиозна институция (църква), която изпълнява някои от тези роли. Тъй като има малко градове, оцелели от римски времена, по-голямата част от населението живее в имения, които “принадлежали” на господаря на имението, но не са “собственост”, защото няма утвърдени национални държави, които биха могли да организират, да разпореждат и да уреждат въпросите на собствеността. Няма и никакви документи или нотариални актове, които да удостоверяват правото на един човек да притежава земята. Тя е ставала “собственост” не в резултат на “силата на правото”, а в резултат на “правото на силата”. Предава се от поколение на поколение по силата на традицията и в мирно време никой не оспорвал правото на господаря върху земята – земята “принадлежала” на господаря, защото му “принадлежала”.

Тъй като нямало централизирана национална държава, господарят изпълнявал много от функциите, които в последствие изпълнявала националната държава. Той осигурявал защитата в територията около господарската къща или замък, той давал разпореждания, какво ще се прави, как ще се прави и кой какво ще получи и решавал споровете. Хората, които живеели в имението, се определят като крепостни селяни и нямали друга алтернатива в имението освен да вършат това, което са вършели и предците им. Селяните са били обвързани с парчета земя, която не са могли да напускат и се задължавали всяка година да дават част от своята реколта на господаря. Именията се управлявали по-скоро от традициите, отколкото от господаря. Между крепостника и господаря съществувало нещо наподобяващо на търговия, но без никакво договаряне, нито пазар.

Тази система, известна като феодализъм, се развива около 8-ми и 9-ти век и продължава приблизително до 15-ти век, въпреки че в някои страни продължава чак до 19-ти век. В процеса на господство на тази система, постепенно се появяват хора, които не приемат живота във феодалното имение и го напускат. Тъй като не съществувала организирана силова институция, вероятността тези “бегълци” да бъдат принудени да се върнат обратно била малка. Едно от местата, където те можели безопасно да избягат, са градовете. Там животът се осигурявал най-вече чрез разменната търговия. Гражданите се явявали посредници – купували от един и продавали на други. Размяната подкопавала феодалните традиции, тъй като позволявала на хората да си осигуряват доходи извън традиционната феодална структура и отношения. Първоначално търговците използвали бартера, т.е. размяна на един вид стока срещу друг. Но постепенно се появява еквивалент с всеобща покупателна сила – парите, които стават средство за размяна.

Първоначално земята не е сред разнообразието от стоките, с които се търгува. Но идва момент, когато феодалите, в желанието си да притежават различни стоки, при недостиг на пари, започват да предлагат за продажба и част от своята земя. С този акт традиционната база на феодалното общество започва да се подкопава. Времето работи за търговците и някои от тях натрупват богатства, пред които тези на феодалите бледнеели. С разрастването на градовете и изместването на богатствата от феодалите към търговците става и преместване на властта в градовете. Това води до коренна промяна в политическата и икономическата структура на обществото.

В рамките на тези отношения, с развитието на средствата за производство, се появяват занаятите, след тях манифактурата, а накрая и фабричното производство. Собствениците на фабрики и на наемна работна сила нанасят удар върху занаятчийството, като заменят ръчния

труд с машинен и формират класата на индустриалците (капиталистите). С укрепването на тяхната икономическа мощ на преден план излиза въпросът за свободата да ръководят своя бизнес както те намерят за добре. На базата на своята икономическа мощ те стават и независима политическа сила. Настъпва ерата на буржоазните революции – 18-ти и 19-ти век, които окончателно ликвидират устоите на феодалната система.

Капитализмът от 19-ти век се характеризира със значително икономическо развитие, но и с неистова експлоатация на работната сила – 18-часов работен ден, ниски надници, детски труд, мръсни и опасни фабрики и мини. И всичко това в името на огромни богатства за малоброен елит. Тези условия и несправедливост поражда критика на капитализма и пазарната икономическа система. Най-известен критик на тази система става Карл Маркс – немски философ, икономист и социолог, направил анализ на динамиката на промените на икономическите системи. Той изхожда от обстоятелството, че капиталистическата икономика е белязана с противоречията между икономическите класи – капиталисти (бизнесмени) и пролетарият (наемни работници). Маркс разглежда тези противоречия като непреодолими, което в даден момент ще доведе до бунт от страна на пролетариата, който ще отхвърли капиталистическата експлоатация и ще промени икономическата система.

До края на 19-ти век някои от нещата, които Маркс предвижда, се случват, макар и не точно по начина, по който той ги виждал. Производството действително минава от малки към големи фабрики. Развиват се акционерните дружества и класите стават по-ясно разграничени една от друга. Работниците фрапиращо отстъпват на собствениците по жизнен стандарт. Малките фирми се сливат и организират монополи и тръстове, които намирали начин да предотвратят конкуренцията по между си и начини да ограничат достъпа до пазара на нови конкуренти. Но прогнозата на Маркс се оказва неточна в това – как ще реагира обществото на тези процеси.

Западното общество не откликва на противоречията, породени от капиталистическия начин на производство с бунт на пролетариата. В действителност става нещо друго – капиталистическата пазарна икономика се модифицира от съществуващите политически сили. “Острите ръбове” на капитализма били изгладени в западните държави с намесата на правителствата. Съдба на капитализма става еволюцията, а не революцията. Капитализмът се трансформира в така наричания социално ориентиран капитализъм – икономическа система, която позволява на пазара свободно да функционира, но в която държавата играе ключова роля при разпределението и вземането на решенията какво, как и за кого да се произвежда.

Социалистическите идеи на Маркс намират почва и в царска Русия – страна, в която индустриалната революция е в зародиш. Първата световна война и разрухата в страната позволяват на руските социалисти (болшевики) да свалят царя и да вземат властта след изтощителна гражданска война. Болшевиките се опитват да се придържат към идеите на Маркс, но проблемът е в това, че неговите анализи са свързани основно с механизмите и недостатъците на функционирането на капиталистическата икономика, а не с това как да се управлява една социалистическа икономика. Освен това в Русия липсва истински капитализъм и не съществува база, която да прерасне веднага в социалистическа икономика. Вместо това се създава икономическа система, определяна като държавен социализъм. През този период се консолидират териториите на бившата царска Русия и се създава Съюзът на съветските социалистически републики (СССР). След Втората световна война СССР установява контрол и налага своя икономически модел на правителствата на много източноевропейски страни, а през 1949г и по-голямата част от Китай, под управлението на Мао Цзедун, възприема съветския тип социалистически принципи.

През 80-те години Михаил Горбачов и Дън Сяопин стигат до извода, че е малка вероятността да се постигнат комунистическите идеали, и признават, че едно ограничено използване на пазара предлага по-добър начин за устройство на обществото. Горбачов признава, че принципите, на които функционират съветските институции, лишават работниците от стимули за работа, производството е неефективно, потребителските стоки са или недостатъчни, или с лошо качество, а висши съветски служители експлоатират постове

си в лична изгода. В края на 80-те години социалистическите държави скъсват с този модел и извършват коренна икономическа промяна, възприемайки пазарните принципи и политическия плурализъм. Несигурността сред тях по отношение на това какво икономическо поведение ще бъде приемливо и какво не, въвлича в тежка криза много от бившите социалистически страни.

Макар в глобален мащаб спорът между капитализма и социализма да изчезва, на негово място се появяват други съмнения. Нова тема на дискусии става: кой трябва да взема решенията в една пазарна икономика?

В американската икономика от края на 80-те години шепа финансисти стават знаменитости, спечелвайки милиарди долари. Реакцията на много хора в САЩ се свързва със съмнението дали една икономическа система, която величае такава алчност, е наистина толкова желана. Такива широко разпространени реакции предполагат възможността за по-нататъшна еволюция на капиталистическата система.

Изглежда, урокът от историята се състои в това, че промяната е единствената постоянна величина в икономическите системи.